

μημά του τῶν δυνάμεων καὶ τῶν μορφῶν τῆς φύσεως σὲ διαδοχικὲς τριάδες μὲ νέα ὀνόματα. Ἡ οὐσιώδης ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ Φίχτε, ὁ ὁποῖος ἀπέρριπτε τὴ φιλοσοφία τῆς Ταυτότητας μὲ ἀπροκάλυπτη περιφρόνηση, ἦταν ὅτι πρακτικῶς δὲν παραδεχόταν τὴν ἰδέα αἰωνίας προόδου στὴ διαρκῶς αὐξάνουσα κυριάρχησι τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύση. Μὰ στὸ πείσμα ὅλων τῶν δυσφημιστῶν ὁ δάσκαλος σιωπηλὰ ἀκολούθησε τὴν ἐξέλιξη τοῦ πρώην μαθητῆ του πρὸς τὴ διεύθυνση ἑνὸς πανθειστικοῦ μονισμοῦ. Στὰ ἐπόμενα συγγράμματά του παρουσιάζει τὸ Θεὸ ὄχι ὡς τὴν ἠθικὴ τάξη τοῦ κόσμου, μὰ ὅπως ὁ Σπινόζα, ὡς τὸ αἰώνιο ὄν τοῦ κόσμου, πὺν ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου ἀντικατρεφτίζει τὴν εἰκόνα του

Στὸ τέλος κι οἱ δύο φιλόσοφοι παραδέχτηκαν τὶς χριστιανικὲς διδασκαλίαι, τῆς Πτώσεως, τῆς Ἐνσαρκώσεως καὶ τῆς Τριάδος, ὡς μυθικὰ σύμβολα μιᾶς αἰωνίας πορείας, στὴν ὁποία ὁ Θεός, ἀφοῦ ἀποξενωθῆ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του μέσα στὸ ὑλικὸ σύμπαν, ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν, μέσα στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, πὺν τὸν ταυτίζει μὲ τὸ Ἀπόλυτο. Ἀντὶ τῆς κάπως ἀπότομης αὐτῆς μεθόδου : τῆς θέσεως, ἀντιθέσεως, ἀρνήσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως, πὺν εἶναι γνωστὲς ὡς Θέσις, Ἀντίθεσις καὶ Σύνθεσις, ἔχομε ἐδῶ τὴν πιὸ ρευστὴ πορεία, μιᾶς ἐλικοειδοῦς κινήσεως, πὺν ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της καὶ ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτὸ της. Καὶ αὐτὴ ἦταν προορισμένη νὰ γίνῃ ἡ πραγματικὴ κυρία πηγὴ τοῦ συστήματος, πὺν θὰ μελετήσωμε παρακάτω.

Ο ΕΓΓΕΛΟΣ

Ὁ Γ. Οὐ. Φ. Ἐγγελοσ, (Hegel 1770—1831), πὺν κατὰ τὴ γνώμη μερικῶν καλῶν κριτικῶν εἶναι ὁ μέγιστος φιλόσοφος τῆς Γερμανίας, ἦταν ὅπως ὁ Σέλιγκ, Σουαβὸς καὶ συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸ νεώτερο σύγχρονό του, πρῶτα στὸ Tübingen καὶ ἔπειτα στὴν Ἰένα, ὅπου οἱ δύο φίλοι ἀπὸ κοινοῦ διηύθυναν μιὰ φιλοσοφικὴ ἐπιθεώρηση. Σιγὰ σιγὰ ὅμως χωρίστηκαν. Ὁ Ἐγγελοσ ἦταν ὄχι ρομαντικὸς, ἀλλὰ κλασικὸς, ὄχι νατουραλιστῆς, ἀλλὰ οὐμανιστῆς. Ἐπηρεασμένος πολὺ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ σκέψη καὶ

τὴν Ἑλληνικὴν φιλολογία, γιὰ τὶς ὁποῖες ἐξακολούθησε νὰ τρέφῃ ἐνθουσιασμὸν σ' ὅλην τὴν ζωὴν, μεταπήδησε πρόθυμα ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς τὸν Κάντ καὶ τὸ Φίχτε, ἀπὸ τὴν καθαρὰ ὑποκειμενικὴ ἀποψη εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν. Ἄν καὶ πρόσεξε κάπως τὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες, ὁ Ἐγκελὸς ἔδειξε μικρότερον ἐνδιαφέρον γι' αὐτὰς ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του, πού δὲ μποροῦσε νὰ συμπαθήσῃ τὴν ἀκατέργαστη καὶ φαντασιόπληκτη μεταφυσικὴν του. Μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρώτου σπουδαίου ἔργου τοῦ Ἐγκελίου, **Ἡ Φαινομενολογία τοῦ Νοῦ** (1807) τὰ πράγματα ἔφτασαν σὲ ρῆξιν. Διότι ἡ εἰσαγωγὴ του συνοψίζεται σὲ κήρυξιν πολέμου κατὰ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ρωμαντισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Σέλιγκ δὲν ἀναφέρεται σ' αὐτήν, μὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ποῖον ὑπαινίσσονται ὀρισμέναι γραφικὰς ἐκφράσεις: «θραύοντα τὸ Ἀπόλυτον πάνω μας», «τὸ σκοτάδι μέσα στὸ ὁποῖον κάθε ἀγγελὰδα εἶναι μαύρη». Τὸ ἐπόμενον ἔτος ὁ Ἐγκελὸς ἔγινε σχολάρχης, ὅπως θὰ λέγαμε, μιᾶς δημόσιας σχολῆς ἐν Νυρεμβέργῃ καὶ κράτησε τὴν θέσιν ἐκείνην ὀχτὼ χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα σύνθεσε καὶ δημοσίευσε τὸ μεγαλύτερον ἔργον του, τὸ **Σύστημα Δογικῆς**, σὲ τρεῖς τόμους. Πέτυχε τότε μιᾶν ἔδραν τῆς φιλοσοφίας ἐν Heidelberg, περνῶντα ἀπὸ ἐκεῖ ἐν Βερολίνο κατὰ τὸ 1818, ὅπου δίδασκε ὥσπου πέθανε ἀπὸ χολέρα τὸ 1831.

Ὁ Δαβὶδ Στράους, πού εἶδε τὸ σεβαστὸν δάσκαλον λίγαις μέραις πρὶν ἀπὸ τὴν μοιραίαν προσβολήν, τὸν περιγράφει πρῶτα ὅπως ἐμφανιζόταν ἐν τῇ αἴθρῃ τῶν διαλέξεων, ὅτι «φαινόταν πάντα γερασμένος, σκυφτός καὶ ἔβηχε» ἔπειτα ἐν τῷ σπίτι του ὅτι «φαινόταν δέκα χρόνια νεώτερος, μὲ διάφανα γαλάζια μάτια, καὶ ἔδειχνε ὅταν μειδιοῦσε τὰ ὠραιότερα λευκὰ δόντια». Ὁ Ἐγκελὸς εἶχε δημοσιεύσει μιᾶν περίληψιν ὅλου τοῦ συστήματός του, μὲ τὸν τίτλον: Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν τὸ 1817 καὶ μιᾶν Φιλοσοφίαν τοῦ Νόμου — πού πραγματικὰ εἶναι μελέτη περὶ Κυβερνήσεως — τὸ 1821 οἱ συμπάθειές του ἔκλειναν πρὸς τὴν γραφειοκρατικὴν ἀπολυταρχίαν μὲ ἀνανεωμένην μορφήν, πρὸς τὸν Ναπολέοντα ἐναντίον τῶν Γερμανῶν πατριωτῶν, πρὸς τὴν παλινορθωμένην Πρωσικὴν Κυβέρνησιν κατὰ τοῦ νέου Φιλελευθερισμοῦ, πρὸς τοὺς Ἀγγλοὺς Τόρεις ἐναντίον τῶν Οὐτίγων τοῦ Reform

Bill καὶ τέλος πρὸς τοὺς φιλοπόλεμους ἐναντίον τῶν φίλων τῆς εἰρήνης.

Ἡ συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Ἐγγελου, πού δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ θάνατό του, περιέχει πάνω ἀπὸ εἴκοσι μεγάλους τόμους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πραγματεῖες, πού ἀναφέραμε ἤδη, περιέχουν τὶς *Διαλέξεις γιὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας* τὴ *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, τὴ *Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας*, *Αἰσθητική*, κ.λ.π. πού συντάχτηκαν μὲ πολλὴ λογοτεχνικὴ δεξιότητα ἀπὸ τὶς σημειώσεις τοῦ Καθηγητῆ καὶ ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν ἀκροατῶν του. Ἐκεῖνο πού πάντα θεωρεῖται πολύτιμο εἶναι ἡ *Αἰσθητικὴ* του. Μὰ ὅποιος μελετητὴς ἐπιθυμεῖ νὰ σχηματίσῃ μιὰν ἰδέαν τοῦ Ἐγγελισμοῦ ἀπὸ πρῶτο χέρι, καλύτερα ν' ἀρχίσῃ μὲ τὴ *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, πού μιὰ καλὴ καὶ φτηνὴ Ἀγγλικὴ μετάφρασί της, ὑπάρχει σὲ μιὰ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τῆς Bohn. Ὅ,τι μπορούμε νὰ ἀναφέρωμε ἐδῶ εἶναι μερικὲς γενικὲς ἀπόψεις πού θὰ χρησιμεύσουν γιὰ νὰ σχετίσουν τὸ φιλοσοφικὸ τοῦτο σύστημα μὲ τὰ προηγούμενα.

Παραβαλλόμενος μὲ τὸν Κάντ, ὁ Ἐγγελος διαφέρει πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν τέλειαν ἀρνησὶν τῆς Ἀγνωστικιστικῆς ἀπόψεως στὴν ἐπιστημολογίαν. «Τὸ σύμπαν εἶναι κατανοητὸ ἀπὸ τὴ σκέψιν» πρῶτον κατ' ἑαυτό, μὴ δυνάμενο νὰ γνωσθῆ, δὲν ὑπάρχει. Ἡ κατανοητὴ πραγματικότης τῶν πραγμάτων εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού γνωρίζομε καλύτερα. Τὸ ἀσήμαντο ὑπόλοιπο, ἂν ὑπάρχῃ κρύβεται μέσα στὶς λεπτομέρειες τῆς ὄψης τους. Ἔτσι ἐπίσης γιὰ τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ὁ Ἐγγελος ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν ὑπῆρχε μέσα στὸν ἰδεώδη κόσμον τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ μέσα στὶς αὐτοκατανοούμενες μορφὰς τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἀντίθετα πρὸς τὸ Φίχτε, ὁ Ἐγγελος δὲν παραδέχεται ὅτι ἡ συμφιλίωσις τοῦ ὑποκειμενικοῦ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι ἓνα ἀπείρως «μακρυνὸ θεῖον γεγονός». Εἶναι ἀντιθέτως μιὰ πορεία, πού συνεχῶς κατανοεῖται ἀπὸ μᾶς καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ γύρω μας. Κατὰ τὴν ἀκαλαίσθητην ἔκφρασίν του καὶ τὰ ἴδια τὰ ζῶα καθὼς τρῶνε μεταβάλλουν τὴν τροφήν τους σὲ συνείδησιν ἀδιαφορῶντας τελείως γιὰ τὴν ζημίαν. Ἡ καταδίκη ὅμως τοῦ Φίχτε κατὰ τοῦ ἀδιαφορισμοῦ τοῦ Σέλιγκ εἶναι πέρα πέρα ὀρθή.

Τὸ ἀπόλυτον εἶναι ὁ νοῦς. Ἡ φύση ὑπάρχει μόνο ὡς χαμηλότερο στάδιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναπηδᾷ τὸ πνεῦμα γιὰ νὰ τῆς ἀντιλέγη, νὰ τὴν ἀντιμετωπίζῃ καὶ νὰ τὴν ἐξηγῆ ὡς ἀναγκαία προετοιμασία γιὰ τὴν ἔσχατη αὐτοβεβαίωσή του. Καὶ ὁ Φίχτε εἶχε δίκιο πὺν κίνησε τὸ σύστημά του μὲ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο τῆς ἀντιθέσεως καὶ τῆς λύσεως ἀντίθετα πρὸς τὸ δογματισμό, ὁ ὁποῖος καθιερῶνει πρόχειρα τὸ Ἄπόλυτο, χωρὶς νὰ κἀνη τὸν κόπο νὰ τὸ δικαιολογήσῃ, μιμούμενος τὸ σχέδιο, πὺν ἐπιδίωξε τὸ σύμπαν ἐνῶ ἔπαιρνε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του.

Τὸ πιὸ ἀπαίσιον πράγμα γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγελοῦ, εἶναι ἡ ἰδέα τούτη γιὰ τὸν κόσμον, ὅτι δηλαδὴ ἔχει ἐμφανιστῆ μόλος του. Τὸ νὰ αἰτιολογήσῃ κανεὶς τὸ σύνολο τῶν ὄντων, νὰ ἐξηγήσῃ χωρὶς ὑποθέσεις, γιὰτὶ θὰ ὑπῆρχε κάτι, καὶ ἔπειτα γιὰτὶ αὐτὸ θὰ ἦταν ὅπως τὸ ξέρομε, στάθηκε πρόβλημα, πὺν τὸ πρόβαλε ὁ Πλάτων καὶ λύθηκε πρόχειρα μᾶλλον ἀπὸ τὴν πρόκληση τοῦ Σπινόζα, νὰ νοήσῃ τὴν Ἄπειρη Δύναμη ὡς μὴν ὑπάρχουσα. Ὁ Ἐγγελος εἶναι πιὸ ὑπομονητικὸς καὶ ἐφευρετικὸς μᾶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ὑπεροχὴ του συνίσταται ἀπλῶς στὸ νὰ ὑφαίνῃ τὸ ὕφασμα τῆς αὐθαίρετης διαλεκτικῆς τόσο λεπτό, πὺν νὰ μὴ μπορούμε νὰ βροῦμε τὴν κλωστή. Ἡ βασικὴ του ἰδέα εἶναι νὰ ταυτίσῃ, ἢ μᾶλλον νὰ συγγέῃ τὴν αἰτιώδη ἐξέλιξη μὲ τὴ λογικὴ. Ἡ ἀλυσίδα τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, πὺν σχηματίζουν τὸ σύμπαν, καταντᾷ νὰ γίνῃ τὸ ἓνα μὲ τὴ σειρά τῶν λόγων καὶ τῶν ἐπακολούθων, μὲ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύεται τὸ συμπέρασμα. Ὅπως συνήθως, ἡ ἐξίσωση πραγματοποιεῖται, μὲ τὴ μεταφορὰ τῶν ὄρων ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ στὴν ἄλλη.

Στὶς κατηγορίες καὶ τὶς λειτουργίες τῆς λογικῆς ἀποδίδονται μιὰ ζωὴ καὶ μιὰ κίνηση, πὺν ἀνήκουν μόνο στὸν ἀνθρώπινον συζητητῆ, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται μαζί τους.

Καὶ οἱ κινούμενες καὶ ἀλληλοεπιδρώμενες μᾶζες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι φτιαγμένο τὸ ὕλικὸ σύμπαν, παρουσιάζονται ὡς μέρη σὲ μιὰ διαλεκτικὴ συζήτηση, στὴν ὁποῖα τὸ ἓνα ἀρνεῖται ἐκεῖνο πὺν βεβαιῶνει τὸ ἄλλο, ὥσπου ν' ἀποκαλυφθῆ μὲ τὴν ἀνύψωση τῶν ἐπιχειρημάτων σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, ὅτι κατὰ βάθος συμφωνοῦν. Μᾶ δὲ φτάνει αὐτό.

Ὁ κόσμος ὅπως τὸν ξέρομε, ἀποτελεῖται ἀπὸ συνυπάρχοντα στοιχεῖα ἐνωμένα ἢ χωρισμένα, σύμφωνα μὲ τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορὰς σὰν φυσικὰ εἶδη καὶ ἀπὸ διαδοχικὰ γεγονότα, πού συνδέονται μεταξύ τους ὡς αἰτίες καὶ ἀποτελέσματα. Μὰ ἐνῶ δὲν ὑπάρχει γενικὸς νόμος συνυπάρξεως, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον πού μπορεῖ νὰ βγῆ ἀπὸ τῆς διάταξιν τῶν στοιχείων, πού προϋπήρχαν καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα γεννήθηκαν, ὑπάρχει νόμος αἰτιώδους διαδοχῆς, δηλ. ὁ νόμος, πού οἱ ποσότητες τῆς μάζας καὶ ἡ περιεχόμενη ἐνέργεια, διατηροῦνται πάντοτε, χωρὶς νὰ χάνουν ἢ νὰ κερδίζουν. Λοιπὸν ὁ τρόπος τοῦ Ἐγέλου νὰ αἰτιολογῆ ἢ μὲ ἀπλούστατα λόγια νὰ ἐξηγῆ τὰ συνυπάρχοντα στοιχεῖα καὶ τὶς ιδιότητές τους, συνίσταται στὸ νὰ τὰ ὑπαγάγη σ' ἓναν ὑποθετικὸ νόμο συμπληρωματικῆς ἀντιθέσεως, πού τὸν ξαναζωντάνεψε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο καὶ σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ καθεστὶ ἔχει μέσα του ἀναγκαστικὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντιθέτου στὴ σκέψιν καὶ στὴν πραγματικότητα. Καὶ ἡ ἴδια ἀρχὴ ἐφαρμόζεται στὴν αἰτιώδη ἀλληλουχία, μιὰ διαδικασία, πού θὰ ἦταν ὀλέθρια στὸν ἐπιστημονικὸ νόμο τῆς Διατηρήσεως.

Ἐπὶ ἄλλος τρόπος αἰτιολογικῆς ἐμπειρίας ἢ Θεολογικῆς ὑπόθεσιν δηλαδὴ μιᾶς ἀνώτατης διάνοιαν, ἀπὸ τὴν ὁποῖα δημιουργήθηκεν ὁ κόσμος καὶ κυβερνᾶται ἐπιδιώκοντας νὰ φτάσῃ κάποιω ὑψιστοῦ ἀγαθό. Καὶ στὸν Ἐγέλο βρίσκουμε ἓνα εἶδος τελολογίας πού τοῦ τὴν ἐνέπνευσε προφανῶς ἡ θρησκευτικὴ ἀνατροφή του. Ὅμως καὶ οἱ δύο δὲν ἐννοοῦν τὸ ἴδιο πρᾶγμα.

Διότι αὐτὸς τοποθετεῖ τὸν ἐνσυνείδητο λόγο ὄχι στὴν ἀρχὴ ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς ἐξελίξεως. Ἡ λογικότητα τῶν πραγμάτων εἶναι ἐμφυτη καὶ ὄχι ἐπερβατική. Οἱ σκοποὶ ἐργάζονται κάπως ἀναδρομικὰ ὥστε νὰ καθορίζουν τὴν πορεία τῶν γεγονότων πρὸς ἓνα καλὸ τέλος. Τὸ τέλος αὐτὸ εἶναι ἡ αὐτογνωσία, ὄχι ἡ δική σας, ἢ ἡ δική μου ἀλλὰ ἡ συνείδησιν τοῦ κόσμου — πνεύματος καὶ ἡ κατοχὴ ἑαυτοῦ.

Καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τέσσερις τρόπους: στὴν Τέχνη μὲ τὴν ἐνόρασιν, στὴ Θρησκεία μὲ τὴν ἀντιπροσώπευσιν, στὴ Φιλοσοφία μὲ τὴ σύλληψιν, στὴν Ἱστορία καὶ στὴν Πολιτική, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς δικαιοσύνης, μὲ τὴν ἐνέργειαν τοῦ νέου Κράτους.

Ὁ Ἑγελος θεωροῦσε τὸν κόσμον τοῦτο καὶ τὴ ζωὴ αὐτῆ, ὡς τὸ μοναδικὸν κόσμον καὶ τὴ μόνην ζωὴν. Ὄταν ὁ Χάινε τοῦ ἔδειξε τὸν ἑναστρὸ οὐρανόν, εἶπε στὸ νεαρὸ ποιητὴν, ὅτι τὰ ἄστρα ἦταν μιὰ σπινθηροβόλα λέπρα στὸ πρόσωπον τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὸν ὑπαινιγμὸν γιὰ τὴ μέλλουσα ἀμοιβὴ τὸν ἀντιμετώπισε μὲ τὴ σαρκαστικὴ παρατήρησιν:

«Περίμενε λοιπὸν φιλοδώρημα ἐπειδὴ περιποιήθηκες τὴν ἀρρωστητὴν μητέρα σου καὶ δὲ δηλητηρίασες τὸν ἀδελφόν σου!» Οἱ Γερμανοὶ ἱστορικοὶ ἔχουν ἐξυμνήσει μὲ τὸ δίκιον τους τὴν εὐφυΐαν, τὴν λεπτότητα, τὴν πρωτοτυπία, τὴν συστηματοποιητικὴν ἰκανότητα — ἀπαράμιλλες ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλη — καὶ τὴν ἀπέραστη γνῶσιν τοῦ μεγαλύτερου ἰδεαλιστῆ τῆς πατρίδας τους.

Ἄλλο μὲν ὅλα ταῦτα δὲν εἶναι τίποτα περισσότερον ἀπὸ τὸν ἰσχυρισμὸν πὺν ὑπάρχει γιὰ τὸν Ἑγελον, ὅτι πολλὰ ἀπὸ ἐκεῖνα πὺν εἶπε εἶναι ἀληθινὰ καὶ ὅτι πολλὰ εἶναι νέα. Τὸ σπουδαῖον εἶναι, ἂν ὅ,τι εἶναι νέο εἶναι ἐπίσης καὶ ἀληθινόν — καὶ αὐτὸ δὲ θὰ μπορούσαν εὐκόλως νὰ τὸ ὑποστηρίξουν.

Ο ΣΟΠΕΝΑΟΥΕΡ

Οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ κόμματος, πὺν κατὰ τὴν 4ῃ καὶ 5ῃ δεκαετηρίδα τοῦ περασμένου αἰῶνα ἦταν γνωστὸν ὡς Νέα Γερμανία, μέσα στους ὁποίους ὁ Ἑρ. Χάινε (1797—1856) ἦταν ὁ λαμπρότερος καὶ ὁ πῖον ξακουσμένος, συνδέονταν λίγο πολὺ μὲ τὴν Ἑγελιανὴ σχολήν. Ἦταν ὅμως, ἐκεῖνο πὺν δὲν ἦταν ὁ Ἑγελος, δηλ. πολιτικοὶ ἐπαναστάτες μὲ τάσιν πρὸς τὸν Σοσιαλισμὸν, ἐνῶ πάλι διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνον, διακήρυτταν φανερὰ τὸ θρησκευτικὸν ὀρθολογισμὸν τους. Ἡ πρόσκαιρη κατάρρευσις στὸ 1849 τοῦ κινήματος, στὸ ὁποῖον προσπαθοῦσαν νὰ τραβήξουν κόσμον, γέννησε τὴν δυσπιστίαν στὸν ἰδεαλισμὸν ὅπως τὸν παρουσίαζαν οἱ κλασικοὶ φιλόσοφοι τῆς Γερμανίας, πὺν τὸν εἶχε βλάψει ἐπίσης σοβαρὰ ἡ φωτεινὴ κριτικὴ τοῦ Τρεντέλεμπουργκ τοῦ νεοαριστοτελικοῦ καθηγητῆ στὸ Βερολῖνον. (1802—1872). Κατὰ τὴν κρίσιν αὐτήν, ἡ προσοχὴ γύρισε πρὸς τὰ ἀπὸ πολὺ καιρὸν παραμελημένα συγγράμματα τοῦ Ἀρθ. Σοπενάουερ (Schopenhauer

1788—1860), πού ἔγιναν τότε καὶ ἔμειναν ἀπὸ τότε, τοῦ συρμού.

Γιὸς ἑνὸς τραπεζίτη τοῦ Ἀμβούργου καὶ μιᾶς λογίας κυρίας, τῆς ὁποίας τὰ διηγήματα εἶχαν στὴν ἐποχὴ τους κάποια φήμη, βρέθηκεν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ μιὰ θέση πού τοῦ ἔδινε τὴ μεγαλύτερη ὑλικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνεξαρτησία, ἀπὸ ὅ,τι συνήθως ἦταν ἢ μοῖρα τῶν Γερμανῶν σοφῶν. Καὶ σ' αὐτό, μαζί μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπέτυχεν ἔντελῶς ὡς καθηγητὴς πανεπιστημίου, ὀφείλεται ἔν μέρει τὸ ὅτι ἔγραψε γιὰ τὴ φιλοσοφία ὄχι ὡς σχολαστικός, μὰ ὡς ἄνθρωπος τοῦ κόσμου. Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ Γερμανοὶ καθηγητὲς δυσφορῶντας γιὰ τὴν παρείσφρηση ἑνὸς ξένου, στὴν προνομιούχα περιοχὴ τους, ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυροὶ ὥστε νὰ ἐμποδίσουν τὸ κοινό, ν' ἀκούη πὼς ὑπάρχει ὁ Σοπενάουερ, ὅσπου ἓνα ἄρθρο του στὴν Westminster Review (Ἀπριλ. 1853) ξάφνισε τὴ Γερμανία μὲ τὴν ἀποκάλυψη, ὅτι εἶχεν ἓνα σοφό, τὸν ὁποῖο μπορούσε νὰ ἐννοῆ καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ δρόμου.

Ὁ Σοπενάουερ εἶχε γιὰ πρώτους δασκάλους του, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Κάντ. Ἐπειτα παρακολούθησε τὶς διαλέξεις τοῦ Φίχτε στὸ Βερολίνο. Σὲ κάποια ἀνεξακρίβωτη ἡμερομηνία — πιθανὸν λίγο μετὰ πού πῆρε τὸ τίτλο τοῦ Διδάκτορα τὸ 1813, μὲ τὴν ὑπόδειξη κάποιου Ἀνατολιστῆ ἐπιχείρησε νὰ μελετήσῃ τὸ σύστημα τῆς *Vedanta*. Ὅλες αὐτὲς οἱ ποικίλες ἐπιδράσεις συντέλεσανε στὸ νὰ τοῦ ἐγχαριῶνται τὴν πεποίθησιν, ὅτι τὰ ἀντικείμενα τῆς αἰσθήσεως εἶναι ἀπατηλὰ φαινόμενα, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρίσκεται κρυμμένη μιὰ βασικὴ πραγματικότητα. Κατὰ τὸν Ἐγέλο πραγματικότητα εἶναι ὁ λογισμὸς· οἱ Ρωμαντικοὶ ὅμως μὲ τὸ Σέλιγκ ἐπὶ κεφαλῆς, δὲν παραδέχτηκαν ποτὲ τὸ συμπέρασμα του, θεωρῶντας τὸ ἀπόλυτο ὡς τυφλὴ μάλλον, ἀσυνείδητη οὐσία. Αὐτὸ βέβαια θὰ ἄρесе ἀκόμη λιγώτερο στὸ Σοπενάουερ, ὁ ὁποῖος ἀναζητοῦσε τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ στὴ μορφὴ τῆς εὐτυχίας, νοούμενης σὰν εὐχαρίστησιν ἀμόλυντη ἀπὸ λύπη.

Μιὰ μελαγχολικὴ καὶ ἀπελπισμένη ἰδιοσυγκρασία, συνδυασμένη ὅπως στὴν περίπτωσιν τοῦ Μπάϋρων καὶ τοῦ Ρουσσῶ μὲ φλογερὰ αἰσθησιακὰ ἔνστικτα καὶ ἀντικοινωνικὲς συνήθειες τὸν ἐμπόδισαν νὰ τὴν φτάσῃ. Ἡ ἀπώλεια ἑνὸς μεγάλου μέρους τῆς ἀτομικῆς του περιουσίας καὶ ἡ ἄρνησιν τοῦ κόσμου ν' ἀνα-

γνωρίση τῆ μεγαλοφυΐα του, συμπλήρωσαν ἐκεῖνο πού εἶχεν ἀρχίσει ἡ φυσική του ἰδιοσυγκρασία καὶ ἔμεινε μόνο ἡ φιλοσοφία τῶν Upanishads γιὰ νὰ δώσῃ μιὰ θεωρητικὴ ἔγκριση τῆς διανοητικῆς του κατάστασης ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ, μὲ τὸ νὰ διδάσκη, ὅτι κάθε ὑπαρξὴ εἶναι καθ' ἑαυτὴν κακό, ἀποψη πού τὸν ἔρριξε σὲ πιὸ ἐκδηλο ἀκόμη ἀνταγωνισμό πρὸς τὸν Ἔγελο.

Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ κριτικισμὸς τοῦ Κάντ εἶχεν ἀρνηθῆ στὸν ἀνθρώπινο νοῦ κάθε γνώση τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτῶν, καὶ ὅτι ὅλα τὰ μετακαντιανὰ συστήματα ὑπῆρξαν προσπάθειες νὰ φτιάσουν τὸ Ἀπόλυτο παρὰ τὴ θέλησή του.

Κανείς ὅμως δὲν εἶχεν ὀρίσει τὸ ζήτημα τοῦτο τόσο καθαρὰ ὅπως τὸ εἶχε βάλει ὁ Σοπενάουερ, ἢ δὲν τὸ ὑπεράσπισε μὲ τόσο φωτεινὰ λόγια. Ἡ λύση πού δίνει εἶναι ὅπως κι ἐκείνων ἰδεαλιστικὴ, μὰ ὁ ἰδεαλισμὸς του θεμελιώνεται πάνω σὲ νέες γραμμές. Ἄν δὲ γνωρίζωμε τίποτ' ἀκόμη, γνωρίζομε τὸν ἑαυτό μας· μένει μόνο νὰ ἐξακριβωθῆ τί ἀκριβῶς εἴμαστε. Ὁ Ἔγελος ἔλεγεν ὅτι οὐσία τῆς συνειδήσεως εἶναι ὁ λογισμὸς, καὶ ὅτι ὁ λογισμὸς εἶναι τὸ πραγματικὸ ὑλικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγινεν ὁ κόσμος. Ὁχι, ἀπαντᾷ ὁ Σοπενάουερ, αὐτὸ εἶναι μονόπλευρη σχολαστικὴ ἀποψη. Τὸ σπουδαιότερο μέρος τοῦ ἐγώ μας δὲν εἶναι ὁ λογισμὸς, παρὰ τὸ πολὺ παράλογο ἐκεῖνο πρᾶγμα, πού λέγεται θέληση — ἡ ἄσκησις, ἀνέλπιδη, ἀπειρη, ἀκόρεστη ἐκείνη μανία, πού εἶναι πηγὴ ὅλης μας τῆς δραστηριότητος ὅπως ἐπίσης καὶ ὅλης μας τῆς ἀθλιότητος. **Αὐτὴ** εἶναι τὸ καθ' ἑαυτὸ πρᾶγμα, ἡ ἄχρονη, ἄχωρη ὄντοτητα, πίσω ἀπὸ ὅλα τὰ φαινόμενα, πού παίρνει συνήδεια τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀλλὰ καὶ τῆς τελείας μηδαμινότητάς της μέσα στὸν ἄνθρωπο.

Ὁ κόσμος μᾶς παρουσιάζεται ἀντικειμενικὰ κάτω ἀπὸ τὴ μορφή τῶν μεγάλων φυσικῶν δυνάμεων (βαρύτης θερμότης, φῶς, ἠλεκτρισμὸς, χημικὴ συγγένεια κ.λ.π.). Ἐπειτα ὡς ἡ ὀργανωτικὴ δύναμη τῆς ζωῆς στὰ φυτὰ καὶ στὰ ζῶα, τέλος ὡς ἀνθρώπινη αὐτογνωσία καὶ κοινωνικότητα. Αὐτά, λέει ὁ Σοπενάουερ, εἶναι ἐκεῖνα πού πραγματικῶς ἐννοοῦσαν οἱ Πλατωνικὲς ἰδέες, καὶ εἰκονίζονται στὴ φιλοσοφία του ὡς πρῶτες διαφοροποιήσεις τῆς πρωταρχικῆς θελήσεως, πού παρεμβαίνουν ἀνάμεσα στὴν

ἀπόλυτη μονάδα της καὶ στὰ ἀτομικοποιημένα ἀντικείμενα καὶ γεγονότα, τὰ ὅποια γεμίζουν ὅλο τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο. Ἡ ἐνέργεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς πλαστικῆς, τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ποίησης, δίνουν στὴν καθέμιὰ ἀπὸ τὶς δυναμικὲς αὐτὲς ἰδέες, ἀπλὰ ἢ μὲ συνδυασμοὺς τὴν κατάλληλη ἐρμηνεῖα της γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἔννοια. Μιὰ τέχνη μόνη μᾶς φέρνει ἄμειση ἀποκάλυψη τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, ἡ Μουσικὴ. Οἱ μουσικὲς συνθέσεις ἔχουν τὴ δύναμη νὰ ἐκφράζουν, ὄχι μιὰν ἀπλὴ σωματοποίηση τῆς λανθάνουσας θέλησης, μὰ τὴ θέληση τὴν ἴδια, σὲ ὅλο της τὸ μεγαλεῖο καὶ στὴν ἀτελείωτη τραγικὴ ἀπόγνωσή της. Ἡ θεωρία τοῦ Σοπενάουερ περὶ γνώσεως μᾶς παρέχεται στὸ δοκίμιο, μὲ τὸ ὅποιο πέτυχε τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος.

«Περὶ τῆς τετραπλῆς ρίζας τοῦ ἀποχρῶντος λόγου»

Μὲ ὅλο τὸν μᾶλλον τρομακτικὸ αὐτὸ τίτλο του, εἶναι ἓνα ἔργο σαφὲς καὶ εὐανγῆγνωστο. Ἡ ἀποψὴ του εἶναι μιὰ ἀπλοποίηση τῆς Κριτικῆς τοῦ Κάντ. Τὰ ἀντικείμενα τῆς συνειδήσεως, προσφέρονται στὸ σκεπτόμενο, δρῶν ὑποκείμενο, ὡς ταξιθετημένες παραστάσεις, στίς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει «τίποτα τὸ ἕαφνικὸ τίποτα τὸ μοναδικό». (1). Ὅταν ἓνα νέο ἀντικείμενο μᾶς παρουσιάζεται, πρέπει νὰ ἔχη μιὰν αἰτία, φυσικὴ, φυσιολογικὴ ἢ ψυχολογικὴ καὶ αὐτὴ τὴν ὀνομάζομε λόγο, γιὰ τὸν ὅποιο παράγεται. (2) Τὰ ἀντικείμενα ἀναφέρονται σὲ ἔννοιες μεγαλύτερης ἢ μικρότερης γενικότητος, σύμφωνα μὲ τοὺς λογικοὺς κανόνες τοῦ ὀρισμοῦ, τῆς ταξινομήσεως καὶ τοῦ συμπεράσματος· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο γίνονται γνωστά. (3). Τὰ ἀντικείμενα προσδιορίζονται μαθηματικῶς ἀπὸ τὴ θέση πού ἔχουν σχετικὰ μὲ ἄλλα ἀντικείμενα σὲ χῶρο καὶ σὲ χρόνο· αὐτὸς πάλι εἶναι ὁ λόγος τῆς ὑπάρξεώς τους. (4). Πρακτικοὶ σκοποί, ἢ μελήματα ἐνέργειας καθορίζονται ἀπὸ ἐλατήρια· καὶ τὸ ἐλατήριο εἶναι ὁ λόγος, πού γίνεται τοῦτο τὸ πρᾶγμα μᾶλλον καὶ ὄχι ἄλλο.

Ὁ τελευταῖος «ἀποχρῶν λόγος» μᾶς φέρνει στὴν ἠθικὴ. Ὁ Σοπενάουερ συμφωνεῖ μὲ τὸν Κάντ, ὑποστηρίζοντας ὅτι πράξεις, πού θεωροῦνται ὡς φαινόμενα προσδιορίζονται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὰ ἐλατήρια τόσο πολὺ, ὥστε μιὰ τέλεια γνώση τὸν χαρακτήρα ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ τοῦ περιβάλλοντος, θὰ μᾶς ἔκανε ἰκα-

νοὺς νὰ προείπωμεν ὅλη τὴν πορεία τῆς διαγωγῆς του στὴ ζωὴ. Μ' ὅλα ταῦτα κάθε ἄνθρωπος σὰν ἄχρονο ὑποκείμενο εἶναι καὶ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἐλεύθερο. Γιὰ νὰ συμβιβάσωμε τὶς φαινομενικὰ ἀντιμαχόμενες αὐτὲς θέσεις, πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴ θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ὁλόκληρη ἡ μοῖρα κάθε ἀτόμου εἶχε προσδιοριστῆ ἀπὸ μιὰ προγενετικὴ ἢ ὑπερβατικὴ προτίμηση, γιὰ τὴν ὁποία ἐξακολουθεῖ πάντα νὰ εἶναι ὑπεύθυνο.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, περιστάσεις θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ καὶ τὰ παρόμοια δείχνουν ὅτι ἡ αἰώνια πραγματικότητα τῆς θελήσεως, ἐπιβάλλεται κατὰ καιροὺς σὲ ριζικὲς μεταμορφώσεις τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς συμπεριφορᾶς.

Στὴν ἠθικὴ ὁ Σοπενάουερ ξεχωρίζει δυὸ ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν σχετικὸ καὶ ἀπόλυτο ἀγαθόν. Τὸ σχετικὸ ἀγαθὸ συμφωνεῖ μὲ τὸν κανόνα ἐκείνου, πού στὴν Ἀγγλία εἶναι γνωστὸ ὡς Καθολικὸς Ἡδονισμὸς — ἡ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση συνδυασμένη μὲ τὴν ἐλάχιστη λύπη γιὰ ὅλα τὰ αἰσθανόμενα ὄντα, στὴν ὁποία κάθε στοιχεῖο ἔχει ἴση σημασία μὲ τὸ ἄλλο.

Προσωπικὰ ἐμπαθῆς, ἐγωϊστῆς καὶ κτηνώδης ὁ Σοπενάουερ, ἔδειχνε καὶ μιὰ δικαιολογημένη ἀποδοκιμασία γιὰ τὴ σκληρότητα πρὸς τὰ ζῶα, ἐνῶ ὁ Κάντ δὲν εἶχε τόσην εὐαισθησία. Μὰ ἡ θετικὴ εὐτυχία εἶναι πλάνη καὶ ἡ ἀνθρωπότητα δὲ μπορεῖ νὰ ἐλαττώσῃ σημαντικὰ τὸν ὄγκο τῆς λύπης, πού προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ ζωὴ στὸν κόσμον — ὁ φιλόσοφος μας τὸν διαπίστωσε πρὶν ἀπὸ τὸ Darwin — Γι' αὐτὸ ὁ Βουδισμὸς εἶναι ὀρθὸς καὶ ἡ ὑψηλότερη ἠθικὴ μᾶς προστάζει νὰ ξεριζώσωμε τὴ θέληση πρὸς τὸ ζῆν μὲ ἐντελῶς ἀσκητικὲς πράξεις καὶ μελέτη πάνω στὴ γενικὴ ματαιότητα τῶν πραγμάτων. Ἡ αὐτοκτονία δὲν ἐπιτρέπεται διότι ἐνῶ θὰ ἐκμηδένιζε τὴ νόηση δὲ θὰ ἀπόκλειε κάποια νέα ἐνσάρκωση τῆς θέλησης. Καὶ ἡ τελευταία ἐπιθυμία τοῦ Σοπενάουερ ἦταν τὸ τέλος τῆς ζωῆς αὐτῆς νὰ εἶναι καὶ τὸ τέλος κάθε ζωῆς γι' αὐτόν.

Ο ΕΡΜΠΑΡΤ

Ὁ Ι. Φ. Ἑρμπαρτ (Herbart 1776—1841) κατέχει μιὰ περίεργη θέση μέσα στους Γερμανούς ιδεαλιστές. Ὅπως οἱ ἄλλοι, ξεχωρίζει τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση· καὶ ὅπως ὁ Σοπενάουερ ἰδιαίτερος, ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὴν συνταύτιση τῆς πραγματικότητος μετὰ τὸ λογισμό, ποὺ κάνει ὁ Ἑγκελς. Ἀλλὰ μόνος αὐτὸς μέσα στους μετακαντιανούς μεταφυσικούς εἶναι πλουραλιστής. Κατ' αὐτὸν τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, τὰ αἰωνίως ὑπάρχοντα, ποὺ ἐνυπάρχουν μέσα σὲ ὅλα τὰ φαινόμενα, δὲν εἶναι ἓνα, ἀλλὰ πολλά. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία του εἶναι ἐπιστροφή στὸ προκαντιανὸ σύστημα τοῦ Βόλφ καὶ τοῦ Λάϊμπνιτς. Ἐπειδὴ ὁμως στὶς μονάδες τοῦ Λάϊμπνιτς, ἀποδιδόταν μιὰ ἐσωτερικὴ ἀρχὴ ἐξελέξεως, ποὺ τὶς ὠθοῦσε πάντα πρὸς τὶς ἀπειρες σειρὲς τῶν προοδευτικῶν μεταβολῶν, ὁ Ἑρμπαρτ σπρώχνει τὴ μεταφυσικὴ λογικὴ του ὡς τὴν ἀρνηση κάθε μεταβολῆς καὶ κίνησης στὶς αἰώνιες ὀντότητες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖται ἡ πραγματικότητα.

Στὸν Ἑρμπαρτ ἀποδίδεται — ὅποιαδήποτε ἀξία κι ἂν ἔχη — τὸ ὅτι ἐπινόησε στὴν Ἱστορία ἓνα σύστημα ἀνόμοιο πρὸς κάθε ἄλλο· διότι ἐνῶ ὁ Ἑγκελς εἶχε πρόδρομο, τὸν Ἡράκλειτο, ὁ ἀντίπαλός του συνδυάζει τὴν Ἑλεατικὴ ἀκίνησι μετὰ τὴ θεωρία τῆς πολλότητος, ποὺ εἶναι ἀποκλειστικὰ δική του. Ἡ φήμη του ὁμως δὲ στηρίζεται στὶς παραδοξολογίες αὐτές, ἀλλὰ πάνω σὲ στερεώτερες ὑπηρεσίες, ποὺ πρόσφερε ὡς ψυχολόγος καὶ παιδαγωγός.

Χωρὶς νὰ ξέρη τίποτα, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἐργασία, ποὺ ἔγινε στὴ Μ. Βρετανία, ὁ Ἑρμπαρτ παραμέρισε τὴν ψυχολογία τῆς παλαιᾶς σχολῆς, καὶ φαντάστηκε τὸ νοῦ ἀποτελούμενο ἀπὸ «παραστάσεις», ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἓνας σταθερὸς ἀνταγωνισμὸς γιὰ νὰ καταλάβουν τὸ **Πεδίον** τῆς συνειδήσεως οἱ ὄροι **παρακώλυσις παραστάσεων** καὶ **κατώφλιον** τῆς συνειδήσεως εἶναι προϊόντα τῆς ιδέας του αὐτῆς.

Καὶ ἡ τεράστια ἐκτίμηση ποὺ ἀποδίδεται τώρα στὴν ιδέα τῆς ἀξίας στὴν ἠθική, μπορεῖ ν' ἀναχθῆ στὴ διδασκαλία ἐνὸς σο-

φοῦ , τοῦ Φ. Ἐ. Μπένεκε (1798—1854) τὸν ὁποῖο ὁ Ἐρμπαρτ, εἶχεν ἐπηρεάσει πολὺ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ V

ΟΙ ΟΥΜΑΝΙΣΤΕΣ τοῦ 19ου ΑἰΩΝΑ

Στὴ φιλοσοφικῇ κίνησιν τοῦ 19ου αἰῶνα, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ Γερμανικοῦ Ἰδεαλισμοῦ, δὲν κυριάρχησε στὴν ἴδια ἔκτασιν ὅπως στοὺς προηγούμενους αἰῶνας, ἓνας μόνος ἀρχηγὸς ἢ μιὰ μόνη κατεύθυνσις.

Ἀλλὰ ἂν μᾶς ζητήσουν νὰ βροῦμε τὸν κυριώτερον τόνον, ποὺ πολὺ ἢ λίγο χρωματίζει καὶ χαρακτηρίζει ὅλα τὰ προϊόντα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, δὲ θὰ βροῦμε ἄλλον πρὸ ἀντιπροσωπευτικόν, ἀπὸ τὸν τόνον τοῦ Οὔμανισμοῦ. (Ἀνθρωπισμοῦ).

Μέσα στὸν Πνευματικὸν πολιτισμὸν τῆς Ἀναγεννήσεως ὁ Οὔμανισμὸς ἀποτελοῦσε τὴν τάσιν, πῶς νὰ ἐπισύρεται τὸ ἐνδιαφέρον στὸν κόσμον τοῦτο μᾶλλον, παρὰ στὸ μέλλοντα. Χρησιμοποιοῦσε τὴν κλασικὴν φιλολογίαν ὡς τὸ καλύτερον μέσον γιὰ νὰ κατανοηθῇ, τί ἦταν ὁ ἄνθρωπος, καὶ τί θὰ μπορούσε πάλιν νὰ γίνῃ. Στὴν περίοδον ποὺ μπαίνομε, τὰ ἀνθρώπινα ἐνδιαφέροντα κυριαρχοῦν πάλιν, ἀλλὰ παίρνουν ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη ἔκτασιν καὶ ἀπαιτοῦν νὰ ἔχουν στὴν ἐξουσίαν τοὺς ὅλη τὴν ἐμπειρίαν — ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἄνθρωπος εἶχε φτιάσει ἢ γνωρίσει, ἢ φανταστῇ, ἢ ὄνειρευτῇ, ἢ αἰσθανθῇ. Ὁ κατάλογος τοῦ Ἐγγελοῦ ἀγκαλιάζει κάπως ὅλα τοῦτα. Μὰ ὁ Ἐγγελος εἶχεν ἓνα δικόν του τρόπον νὰ τακτοποιῇ τὴν πνευματικὴν του βαλίτσαν καὶ κάποτε στρίμωνε τὸ περιεχόμενον τῆς ἔτσι, ποὺ νὰ μὴν ἀναγνωρίζεται καὶ ἄλλο τρόπον πάλιν νὰ τὴν ἀνοίγῃ, ἔτσι ποὺ λίγοι θὰ μπορούσαν νὰ τὸ καταλάβουν. Μὰ καὶ πολλὰ πράγματα ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὴν βαλίτσαν, τὰ ὁποῖα δύσκολα οἱ ἄνθρωποι θὰ μπορούσαν νὰ στερηθοῦν.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε πεῖ σωστά, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κατὰ ἓνα τρόπον τὸ κάθε τί· καὶ σὰν τέτοια, ἡ ἀνάλυσίς τῆς μετὰ τὸ ὄνομα ψυχολογία μπῆκε πλατεῖα μέσα στὴν φιλοσοφίαν τοῦ αἰῶνα. Ἡ θεωρία τῆς γνώσεως μαζὶ μετὰ τὴν λογικὴν ἐμφανίζονται πλούσια στὰ Ἀκαδημαϊκὰ μαθήματα καὶ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ βάζουν